

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES, RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

PROCEEDINGS OF THE INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
HAIA-3

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК, РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ТРУДЫ ИНСТИТУТА
АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ХАИА-3

YEREVAN
IAE PUBLICATION 2019
ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ИАЭ 2019

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԻԱ-3

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (գլխավոր խմբագիր), Լևոն Աբրահամյան, Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Միհրան Գալստյան, Տորք Դալալյան (պատասխանատու խմբագիր), Ջուստո Թրաչանյան, Թեո վան Լինթ, Լորի Խաչատուրյան, Թամար Հայրապետյան, Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան, Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Պատրիկ Տոնասպետեան, Պիտեր Քաուի

Editorial Board

Pavel Avetisyan (editor-in-chief), Levon Abrahamyan, Gregory Areshyan, Ruben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (associate editor), Patrick Donabédian, Mihran Galsyan, Tamar Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun, Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith, Giusto Traina

Редакционная коллегия

Павел Аветисян (главный редактор), Левон Абрамян, Тамар Айрапетян, Григорий Арешян, Рубен Бадалян, Мигран Галстян, Торк Далалян (ответственный редактор), Патрик Донабедян, Петер Кауи, Тео ван Линт, Арутюн Марутян, Армен Петросян, Гамлет Петросян, Гагик Саргсян, Адам Смит, Джусто Траина, Лори Хачадурян

Համարի խմբագիրներ՝

Տորք Դալալյան, Ռոման Հովսեփյան, Աստղիկ Բաբաջանյան

Volume editors:

Tork Dalalyan, Roman Hovsepyan, Astghik Babajanyan

Редакторы выпуска:

Торк Далалян, Роман Овсепян, Астхик Бабаджанян

Յ 720 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 3: /
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Տ. Դալալյան, Ռ. Հովսեփյան,
Ա. Բաբաջանյան, – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2019. – 252 էջ: (Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 3):

ՀԱԻԱ մատենաշարի հերթական՝ 3-րդ հատորն ընդգրկում է երիտասարդ և փորձառու հետազոտողների հոդվածներ, որոնք վերաբերում են վաղ և միջնադարյան հնագիտությանը, ավանդական ծեսին, բանարվեստին ու աշխարհայացքային ընկալումներին, խորհրդային և ետխորհրդային շրջանի մարդաբանությանն ու մշակութաբանությանը, ինչպես նաև արդի աշխարհաքաղաքական խնդիրներին: Ժողովածուն օգտակար կարող է լինել Հայաստանի և հարակից երկրների պատմությանը, մշակույթով ու քաղաքագիտությանը զբաղվող հետազոտողների, ինչպես նաև հայագիտության ամենալայն ու բազմազան խնդիրներով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՆՐՈՒՅԹՆԵՐ

Ա. Ա. Բորոխյան Վիշապ կոթողներն՝ ըստ Ատրպետի արխիվային նյութերի	8
Մ. Մ. Շահամուրադյան «Անապատի օդապարուկների» կառուցվածքի և ձևերի քննություն	21
Ա. Կ. Զուհարյան Վանակատի հումքի օգտահանման սկզբունքները բրոնզի դարում՝ ըստ ՀՀ տարածքից գտնված նմուշների PXRFX վերլուծության տվյալների	36
Տ. Է. Հարությունյան Քարաշամբի հնավայրի նորահայտ շքասեղների ժամանակագրությունը և տիպաբանությունը	47
Բ. Վ. Վարդանյան Կուր-արաքսյան միջագետքի ուշբրոնզեդարյան դամբանային համալիրների սոցիալ-ժողովրդագրական վերլուծության խնդիրներն՝ ըստ Լճաշենի տվյալների (մ. թ. ա. 16–13-րդ դդ.)	65
Ռ. Ա. Հովսեփյան Բուսական մնացորդներ Մաստարա–3 հնավայրի անտիկ դարաշրջանի կարասային թաղումներից	79
ՄԻՋՆԱԴԱՐ	
Տ. Ս. Դալայյան Դիտարկումներ՝ 13-րդ դարում երաժշտական գործիքներին առնչվող աշխարհայացքային ընկալումների վերաբերյալ	92
Գ. Հ. Միրիջանյան. Ս. Հ. Աղայան Դիտարկումներ Գեթունյաց իշխանների տիրույթների մասին՝ ըստ արձանագիր և մատենագիր աղբյուրների	106
Ա. Լ. Գրիգորյան Սոթք–1 ամրոցը և Դվին-Պարտավ առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածը	117
Ա. Ա. Բարաշանյան, Ք. Զ. Ֆրանկլին Միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը Վայոց ձորում՝ Մետաքսի ճանապարհի համակարգում	125
Ա. Ա. Մարտիրոսյան Դաշտադեմի ամրոցի 2015 թվականի պեղումներով հայտնաբերված կենցաղային քարե առարկաների տնտեսական բաղադրիչի շուրջ	137
Ե. Ե. Վասիկևա Եկեղեցիների տապանաբակերի և վանական գերեզմանատների հնագիտական ուսումնասիրությունն արդի Ռուսաստանում	148

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՃԵՍ ԵՒ ԲԱՆԱՐԿԵՍՏ

Ն. Խ. Վարդանյան

«Թագվորի՛ մեր, դո՛ւրս արի» հարսանեկան կատակերգի հորինվածքը
և գործառնականությունը ծեսում 160

Ն. Յ. Խաչատրյան

Երաժշտաբանահիւսական տարբեր ժանրերի փոխազդեցութիւնն
ու փոխներթափանցումը հայ ժողովրդական օրօրներում 173

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՒ ԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ
ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Գ. Միքայելյան

Բանտի մշակութային մարդաբանությունն՝
ըստ Փարաջանովի ստեղծագործությունների 186

Հ. Մ. Մուրադյան

Մշակույթի տները խորհրդային և ետխորհրդային
Հայաստանում. ժառանգականությունը, գործառության
և իմաստային փոխակերպումները 194

Ա. Ն. Նալբանդյան

Թուրքիայի մշակութային քաղաքականությունը Վրաստանում 204

ՍՓՅՈՒԻՔՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ա. Գ. Անդրիկյան

Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ներկայիս իրավիճակը 215

Հեղինակների մասին 224

Տաթևիկ Հարությունյան ՀԱԻ

ՔԱՐԱՇԱՄԲԻ ՀՆԱԿԱՅՐԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԾՔԱՍԵՂՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հոդվածում ներկայացված են Քարաշամբի դամբանադաշտի 2009–2016 թթ. պեղումներով հայտնաբերված բրոնզե շքասեղների ձևափայտաբանական վերլուծության արդյունքները: Շքասեղներ գտնվել են՝ պեղված 500 դամբարաններից 16-ում: Քննարկվող 17 շքասեղների վաղ օրինակները թվագրվում են մ. թ. ա. 19–18-րդ դարերով, իսկ առավել ուշ նմուշները՝ մ. թ. ա. 9–8-րդ դդ. սահմանագծով:

Շքասեղների դասաբանական համար հիմք ենք ընդունել դրանց ձևապեղծ կառուցվածքային տարրի՝ գլխիկի պարտապարման և ձևավորման առանձնահատկությունները: Ըստ գլխիկների ձևափայտաբանական հարկանիշների՝ քննարկվող շքասեղները ստորաբաժանել ենք 8 տիպի: Տիպերն, իրենց հերթին, ներկայացված են տարբերակներ կազմող օրինակներով¹:

ՀՀ-ից և հարևան երկրներից հայտնաբերված նոյնատիպ զարդի օրինակների, շքասեղներ պարունակող դամբարանների մշակութային համալսարանների, արձանագրված թաղման ծեսի, ննջեցյալների սեռատարիքային տվյալների համալիր քննությամբ փորձել ենք ներկայացնել միջին, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի տարբեր ենթափուլերին բնորոշ դեկորատիվ-կիրառական արվեստի մաս կազմող այս զարդերի ձևավորման, գոյարևման ժամանակագրական սահմանները, տարածման արեալը:

Քարաշամբյան շքասեղներից մի քանիսի տեղի ու դիրքի փաստագրումները թույլ են տալիս հարակություն մտնել նաև շքասեղների կիրառության շուրջ, քանի որ այս հարցի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր կարծիքներ են շրջանառվում:

Հիմնաբաներ՝ Քարաշամբ, շքասեղ, զարդ, հագուստ, բրոնզի դար, վաղ երկաթի դար, դեկորատիվ-կիրառական արվեստ:

Ներածություն

Հայաստանի և հարևան երկրների հուշարձաններից հայտնաբերված շքասեղների նկարագրությանը և դասակարգմանը վերաբերող առաջին դիտարկումները կատարվել են դեռևս 19-րդ դ. վերջին քառորդին: Այսպես, Ժակ դը Մորգանը, անդրադառնալով Լոռիում (հետագայի Թումանյանի շրջանում)

¹ Աղյուսակները կազմեց Վարդուհի Մելիքյանը, գրչանկարների հեղինակ՝ Արտակ Հախվերդյան:

Շեյթան դադի դամբարանների պեղման արդյունքներին (1887–1888 թթ., 138 դամբարան), տեղեկացնում է, որ դրանցից յուրաքանչյուրում կար մեկական բրոնզե շքասեղ՝ երբեմն զարդարված շղթայով կամ զանգուլակներով²:

Երվանդ Լալայանը Սևանա լճի հարավային և արևելյան ափերին իր պեղած 516 դամբարաններից գտնված նյութերից շքասեղների վերաբերյալ գրում է, որ դրանք շատ քիչ քանակությամբ են հայտնաբերվել, բաժանվում են առանձին տիպերի, որոնցում առկա են մեզ հետաքրքրող տիպերից՝ երկճյուղ-կենդանագլուխ, հնգելուստ գլխիկներով և այլ տիպի շքասեղներ³:

Շիրակի տարածքից հայտնի շքասեղների ժամանակագրության հարցերին է անդրադաձել Տ.Խաչատրյանը⁴: Լոռի բերդի՝ Միջին բրոնզի թռեղք-վանածորյան հարուստ մշակույթին վերագրվող դամբարաններից գտնված շքասեղների վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում Ս. Դևեջյանը⁵: Բ. Տեխովն իր՝ կենտրոնական Կովկասի պատմամշակութային զարգացմանը վերաբերող աշխատությունում մեծ տեղ է հատկացրել Թլիի հնագիտական հուշարձանից հայտնի հարյուրավոր շքասեղների ուսումնասիրության հարցերին և տիպաբանությանը⁶:

Ներկա տվյալների հիման վրա կարող ենք ասել, որ ՀՀ տարածքի շքասեղների հնագույն նմուշները պատրաստվել են ոսկրից և հայտնի են Առատաշենի, Ակնաշենի, Արենի 1-ի, Գողեձորի մ.թ.ա. 6–4-րդ հազարամյակների առաջին քառորդի սահմաններում թվագրվող նեոլիթ-էնեոլիթյան շերտերից⁷: Բրոնզից պատրաստված շքասեղների վաղ օրինակները հանդես են գալիս վաղ բրոնզի դարից: Մասնավորապես, երկպարույր գլխիկներով շքասեղների օրինակներ են պեղվել կուրարաքսյան մշակույթի տարբեր փուլերին վերաբերող բնակատեղիներում և դամբարաններում⁸:

Մասնագիտական գրականության մեջ շքասեղները հիշատակվում են տարբեր անվանումներով՝ *քորոց*, *զարդասեղ*, *գնդասեղ*, *զարդաքորոց*, ևն: Որպես կանոն, շքասեղների դասակարգման համար հիմք է ընդունվում գլխիկի կառուցվածքը:

Քարաշամբի շքասեղների տիպերը

1-ին տիպին ենք դասել թիվ 50 և 555 դամբարաններից գտնված սնկաձև գլխիկով շքասեղները: Դրանք լինում են երկու տարբերակներով՝ ա) գլխիկի տակ ձվաձև անցքով [աղ.1, նկ.1] և բ) առանց անցքի [աղ.1, նկ.2]: Երկու օրինակների խրոցները՝ կարճ, կտրվածքում կլոր կամ վերին կեսում կլոր, ստորինում՝ քառակող ձողեր են: Դամբարաններից հայտնաբերված՝ թռեղք-վանածո-

² Morgan de 1889, 45–55.

³ Լալայան 1931, 180–183, նկ. 156–159:

⁴ Хачатрян 1975, 186–187.

⁵ Դևեջյան 2006, 124:

⁶ Техов 1977, 34–51, 148–150, 156–160.

⁷ Ըստ Պ.Ս. Ավետիսյանի և Ռ.Ս. Բադալյանի բանավոր հաղորդման:

⁸ Кушнарева, Чубинишвили 1970, рис. 43/1, 2, 3; Սիմոնյան 2013, 30:

ոյան մշակույթին բնորոշ նյութի քննությունը թույլ է տալիս այն թվագրել մ. թ. ա. 19–18-րդ դարերով:

Մսկաձն գլխիկ և միջանցիկ անցք ունեցող շքասեղներ հայտնի են Լոռի բերդի հնավայրի՝ թռեղք-վանաձորյան մշակույթին պատկանող թիվ 94 դամբարանից⁹, Միջին բրոնզի տարբեր փուլերին վերագրելի այնպիսի հուշարձաններից, ինչպիսիք են Կարմիր վանքը, Ռվելի գյուղի թիվ 61 դամբարանը, Նուլին¹⁰, նն: Առաջին տարբերակի նմուշը շատ նման է Թռեղքի թիվ 17 դամբարանաբլուրից հայտնի արծաթե օրնակներին՝ միակ տարբերությամբ, որ Թռեղքի օրինակներում գլխիկի տակ միջանցիկ անցքը կլոր է¹¹: Երկրորդ տարբերակին ձևով մոտ է Թլիի թիվ 43 դամբարանի օրինակը: Ընդ որում, ըստ Բ. Տեխտովի՝ այս ձևերը հատկապես լայն տարածում են ստանում մ. թ. ա. 14–12-րդ դարերով թվագրվող դամբարաններում¹²:

2-րդ տիպին ենք վերագրում թիվ 321 դամբարանից գտնված բրգաձև գլխիկով շքասեղը¹³: Այն ունի ուռուցիկ եզրագծերով քառանիստ-բրգաձև գլխիկ [աղ. 1, նկ. 3]: Սրացող ծայրով խրոցը վերին կեսում՝ գլխիկի տակ, քառակող է (մոտ 0,7 մմ երկարությամբ հատված), ստորինում՝ կլոր: Ձվաձև անցքը գտնվում է քառակող հատվածի տակ՝ ձողի լայնացող մասում: Ուղեկցող նյութերը բնորոշ են թռեղք-վանաձորյան մշակույթի «ծաղկման փուլի» համալիրներին հաջորդող Հառիճ-Թրելիի խմբի դամբարաններին, որոնք ներկայումս թվագրվում են մ. թ. ա. 18–17-րդ դդ. սահմանագծից մինչև մ. թ. ա. 16-րդ դ. վերջին քառորդն ընկած սահմաններում¹⁴:

Քարաշամբյան նմուշին ձևով շատ մոտ են Թրելիի համաժամանակյա մի շարք դամբարաններից հայտնաբերված շքասեղները (դամբ. թիվ 43, 53, 99)¹⁵: Այդպիսիք հայտնի են նաև մոտավորապես նույն դարերով թվագրվող կարմիր-բերդյան, կարմիրվանքյան մշակույթներին վերագրված Վերին Նավերի (դամբ. թիվ 12 և 13)¹⁶, Մեծամորի (դամբ. թիվ 31)¹⁷, Ծաղկալանջի (դամբ. թիվ 8) դամբարաններից¹⁸, Ագնեբյուրտի¹⁹ համալիրներից, մ. թ. ա. 16–15-րդ դարերով թվագրված Թլիի թիվ 59 դամբարանից²⁰: Ագնեբյուրտի օրինակները առանձնանում են գլխիկի նիստերի սուր ընդգծվածությամբ: Շքասեղների այս տիպի վաղա-

⁹ Դեյջյան 2006, 124, աղ. 6/8, նկ. 112/3:

¹⁰ Мартиросян 1964, 54–55, рис. 20а-1, Гамбашидзе, Квижинадзе 1981, 60, табл. XXXV/20, Кухтин 1949, 33–34, табл. XVII/1.

¹¹ Жоржикашвили, Гогодзе 1974, 96, табл. 87/731.

¹² Техов 1971, 103, рис. 28.

¹³ Պետրոսյան 2014, 2, 283, աղ. 1/4:

¹⁴ Ավետիսյան 2014, 37–38:

¹⁵ Абрамишвили 1978, рис. 19/410, рис. 23/431, 432, Абрамишвили, Рамишвили 1976, 27, табл. XX/2.

¹⁶ Симонян 1990, 205; Արեշյան և այլք, 1979, 212:

¹⁷ Khanzadian 1995, 17–20, pl. 4.1.

¹⁸ Badalyan, Avetisyan 2007, 276, pl. IV/15.

¹⁹ Bahşaliev 1997, plate VIII/10-13, IX.

²⁰ Техов 1971, 102–103, рис. 27–6, 7; Техов 1980, табл. 24/1, 2, 4.

գույն օրինակները տեսանելի են թռեղք-վանաձորյան մշակույթի վաղ փուլերում, ինչի մասին են վկայում մ.թ.ա. 21–19-րդ դարերով թվագրվող Լոռի բերդի՝ թիվ 61 և 61-1 դամբարաններից հայտնաբերված նմուշները²¹: Քննարկվող գարդաձևի գոյատևման վերին սահմանն, ըստ ամենայնի, պետք է համարել մ.թ.ա. 16–15-րդ դարերը: Մեզ հայտնի ամենաուշ տարբերակը՝ Միջին բրոնզից Ուշ բրոնզի անցման փուլի նյութերով, Ցագվիլի թիվ 40 դամբարանից հայտնաբերված օրինակն է²²:

3-րդ տիպը կազմում են հնգելուստ գլխիկով օրինակները, որոնցից հայտնի է 3 նմուշ: Այս տիպի շքասեղների գլխիկներն օժտված են մեկ կենտրոնական և չորս կողային ելուստներով: Կտրվածքում կլոր ձողի վերին՝ լայնացող հատվածում ունեն անցքեր: Ելուստների չափերն ու ձևերը թույլ են տալիս այս տիպը ստորաբաժանել երկու տարբերակի:

ա) տարբերակին վերաբերող՝ թիվ 750 դամբարանից գտնված օրինակը չափերով առավել խոշոր է [աղ.1, նկ.4]: Ունի կանոնավոր գլխիկ. համաչափ ելուստները, ճառագայթելով կենտրոնից, աստիճանաբար լայնանում են՝ եզրափակվելով 0.5 մմ տրամագիծ ունեցող ուսայակաձև-նուռուցիկ մակերևույթով: Խրոցը կտրվածքում կլոր է՝ հաստացող մասի վրա կլոր անցքով: Անցքի և գլխիկի միջակա հատվածը զարդարված է երեք ակոսագոտիներով: Թվագրվում է 19–18-րդ դարերով (Միջին բրոնզ՝ թռեղք-վանաձորյան մշակույթ):

բ) տարբերակ: Թիվ 675 [աղ.1, նկ.5] և 725 [աղ.1, նկ.6] դամբարաններից գտնված երկրորդ տարբերակի նմուշների գլխիկների ելուստները համեմատաբար կարճ են, կլորավուն և ոչ-համաչափ: Օրինակներից մեկի ձողն ավելի երկար է, կլոր անցքը գլխիկից ներքև՝ ձվաձև հաստացող հատվածում է [աղ.1, նկ.5]: Թվագրվում է մ.թ.ա. 18–16-րդ դարերով (դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը բնորոշ են կարմիրբերդյան և սևան-արցախյան մշակույթներին): Ուշ բրոնզի երկրորդ փուլին բնորոշ նյութերով թիվ 725 դամբարանի օրինակը հնարավոր է թվագրել մ.թ.ա. 15-րդ դ. վերջ – 13-րդ դ. առաջին կեսով:

Հնգելուստ գլխիկով շքասեղների ա) տարբերակին մոտ ձևերով օրինակներ ունենք մ.թ.ա. 18–16-րդ դարերով թվագրվող կարմիրբերդյան մշակույթին բնորոշ նյութերով Մեծամորի թիվ 57 դամբարանում²³, կարմիրվանքյան նյութերով Ն.Վ. Ֆյոդորովի հավաքածուում²⁴, ինչպես նաև Ուշ բրոնզի առաջին և երկրորդ փուլերի՝ մ.թ.ա 16–15-րդ դարերից մինչև 13-րդ դ. առաջին կես թվագրվող դամբարաններում (Արթիկի թիվ 203, 466, 535, Թլիի թիվ 56, Ցագվիլի թիվ 91²⁵):

բ) տարբերակի նմուշներին կրկնող հատկանիշներով շքասեղների օրինակները հայտնի են մ.թ.ա. 15-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև 13-րդ դ. կեսն ընկած ժամանակահատվածով թվագրվող Հոռոմի թիվ 87 դամբարանից²⁶, Թլիի

²¹ Դևեչյան 2006, 124, նկ. 79/2, 80/6:

²² Рамишвили 1981, 52, табл. XXX/174.

²³ Khanzadian 1995, 23, pl. III/1, pl. 11/1.

²⁴ Bahşaliev 1997, pl. 8/2, 3.

²⁵ Хачатрян 1979, 192, 317; Техов 1980, 9, табл. 21, рис. II/9, 8; Рамишвили 1982, 35, табл. XXI.

²⁶ Gevorgyan 2017, 146, fig. 1–3.

մ. թ. ա. 16–13-րդ դդ. թվագրվող բազմաթիվ դամբարաններից (դամբ. թիվ 27, 33, 43, 203, նս²⁷): Հարկ է նշել, որ Բ. Տեխտովը դրանք համարում է տեղական արտադրանք՝ որպես կենտրոն առանձնացնելով Մեծ Լիախվի կիրճը: Թլիի պեղումներով փաստագրվել է նաև, որ համեմատաբար փոքր չափերի՝ հնգելուստ գլխիկով շքասեղները ծառայել են որպես գլխազարդ, իսկ առավել խոշորները գտնվել են կմախքի կրծքավանդակի կամ ուսուկրերի մոտ²⁸:

Հնգելուստ գլխիկով շքասեղների՝ մեզ հայտնի օրինակների համեմատականները ցույց են տալիս, որ վերն առանձնացված ձևերից բացի՝ տարածաշրջանում դրանք հանդես են գալիս բազմաթիվ տարբերակներով: Նախքան թռեղք-վանաձորյան մշակույթի միջին փուլին բնորոշ նյութերով Քարաշամբի 750 դամբարանի պեղումները՝ հնգելուստ գլխիկով շքասեղների՝ մեր առանձնացրած առաջին տարբերակի վաղագույն օրինակները հայտնի էին կարմիրբերդյան/կարմիրվանքյան մշակույթով բնորոշվող համալիրներից: Ակնհայտ է նաև, որ այս զարդաձևն իր բոլոր տարբերակներով լայն տարածում է ստանում Ուշ բրոնզի վաղ փուլերում՝ մ.թ.ա. 15–13-րդ դարերում: Հնգելուստ գլխիկով շքասեղների օրինակներ են պեղվել նաև վաղ երկաթի դարի համալիրներում, օրինակ՝ Հոռոմի թիվ 124 դամբարանում, Շիրակավանում՝ «ավերված դամբարանում»²⁹, Թլիում³⁰:

4-րդ տիպ: Ի տարբերություն վերը քննարկված շքասեղների անզարդ՝ «պարզ» ձևերի, ուշ բրոնզի դարում հայտնվում են մեծ վարպետությամբ և բարձր ոճով զարդարված օրինակներ: Սրանց մեջ առանձնանում են Քարաշամբում պեղված՝ կապողով օժտված գոակավոր շքասեղները, որոնք խմբավորել ենք **4-րդ տիպ**ում: Շքասեղների վերին հատվածների զարդաբանվածքի հորինվածքային տարբերությունները նկատի ունենալով՝ դրանք կարելի է ստորաբաժանել երկու առանձին տարբերակների: Երկու սնուշներն էլ ունեն դեպի ստորին ծայրը աստիճանաբար բարակող, կտրվածքում կլոր ձողից պատրաստված խրոցներ:

ա) տարբերակը ներկայացված է թիվ 613 դամբարանի շքասեղով [աղ. 2, նկ. 1]: Երկարավուն գլխիկը վերին հատվածում եզրափակվում է հատած կոն հիշեցնող պսակով (գդակով), իսկ ստորին հատվածում՝ ձողը բոլորող ռելիեֆ գոտիով, որի վրա «հենված» է կապողը: Պսակի և բոլորագոտու միջակա տիրույթը երկու կողմից հավելազարդված է հակադիր ուղղություններով պտտվող զույգ պարույրների վերադիր զարդապատկերներով: Շքասեղի խրոցը վերնամասում կարծես թե հարդարված է ծաղկաթերթեր հիշեցնող պատկերով (այս հատվածը խիստ մաշված է): Ուշ բրոնզի ավարտական փուլին բնորոշ նյութերով դամբարանից գտնված զարդի այս օրինակը թվագրվում է մ. թ. ա. 13–12-րդ դարերով:

²⁷ Техов 1977, 41–42, рис.16/1, 2; 19/ 1, 9; 21/6-8; 22/ 1, 2; Техов 1980, 7–8, 11, табл.8, рис1/1, 2, табл.9 рис.2/1, 2, табл.15, рис.2/6–8, табл.29/1, 2.

²⁸ Техов 1977, 41.

²⁹ Տնն Սարգսյանի հուշահամալիր. Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, ՀԱՊԹ, 1978 թ., 266/150, Հ-6:

³⁰ Техов 1977, 41; Gevorgyan 2017, XI, 146.

բ) տարբերակին ենք դասել թիվ 593 դամբարանից գտնված, իրար վրա՝ կրկնապսակ գլխիկով օրինակը [աղ. 2, նկ. 2]: Գլխիկի ավարտական՝ կիսագնդաձև մակերևույթով պսակը զարդարված է խորադիր գծերով, որոնք այն բաժանում են չորս հավասար՝ կենտրոնում փոսիկներով զարդարված եռանկյունիների: Շքասեղի գլխիկի ստորին մասը կազմող մյուս պսակը ձևավորված է ռելիեֆ բոլորագոտով, որը վերին պսակից և խրոցից սահմանազատվում է երեքական ակոսագոտիներով: Ռելիեֆ բոլորագոտու մակերևույթն, իր հերթին, պատված է մատնեքազարդով: Կրկնապսակ գլխիկի տակ շքասեղի ձողին ուղղահայաց դիրքով ամրացված է կապոդակ: Դամբարանից հայտնաբերված խեցեղենի՝ Ուշ բրոնզի երկրորդ փուլին բնորոշ օրինակները թույլ են տալիս շքասեղի վերոհիշյալ նմուշը թվագրել մ.թ.ա. 15-րդ դ. վերջից 13-րդ դ. առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածով:

Կապոդով շքասեղներ հայտնի են Արթիկի՝ մ.թ.ա.14–13-րդ դարերով թվագրվող թիվ 2, 6, 118, 432, 640 դամբարաններից³¹, Մուսիերիում դը Մորգանի պեղած մի դամբարանից³²: Որոշ ընդհանրություններ ունեն երկրորդ տարբերակի օրինակը և Մապուրցլեի թիվ 1 դամբարանից գտնված երեք շքասեղները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 14–12-րդ դարերով³³: Վերոնշյալ շքասեղներից և ոչ մեկը քարաշամբյան տարբերակների անմիջական զուգահեռները չեն:

5-րդ տիպին ենք դասել գալարաձև ծավված գլխիկով շքասեղները, որոնք ներկայացված են երկու՝ օղակաձև/ձվաձև ոլորված կամ ծավված վերնամաս ունեցող տարբերակներով:

ա) տարբերակում ընդգրկված է 4 շքասեղ, որոնցից երկուսը գտնվել են՝ թիվ 251, և մեկական օրնակով՝ թիվ 625 և 678 դամբարաններից: Այս տարբերակի շքասեղների գլխիկները ստացվել են կլոր ձողի վերին հատվածը տափակեցնելու, ապա ոլորելու միջոցով: Թիվ 251 դամբարանի օրինակներում շքասեղի 1.5 պտույտով գալարափաթ գլխիկները քիչ գոգավոր են [աղ. 2, նկ. 6, 7]: Երկու շքասեղներն էլ ձևով և չափերով (գլխիկի լայնություն, ձողի հաստություն, են) միմյանց ճիշտ կրկնօրինակ են: Թիվ 625 [աղ. 2, նկ. 4] և 678 [աղ. 2, նկ. 5] դամբարանների շքասեղները պատրաստված են շատ ավելի բարակ, թեթև ձողից, ունեն ողորկ մակերես: Այս երկուսը իրարից տարբերվում են խրոցների տրամագծով և գալարափաթ գլխիկների պտույտների քանակով (625-ի գլխիկը ոլորած է մեկ, իսկ 678-ինը՝ 1.5 պտույտ): Քննարկվող տարբերակի քարաշամբյան բոլոր օրինակներն էլ հայտնաբերվել են Ուշ բրոնզի ավարտական փուլին բնորոշ (մ.թ.ա. 13–12-րդ դդ.) նյութերով դամբարաններում:

Ոլորուն գլխիկով շքասեղների վաղ օրինակները, տարածաշրջանում հայտնվելով վաղ բրոնզի դարաշրջանում³⁴, զանգվածային տարածում են ստանում միջին և ուշ բրոնզի դարերում (տես, օրինակ, Սամթավրոյի թիվ 16, Վերին Նավերի թիվ 9, Արթիկի թիվ 109, Շիրակավանի թիվ 58 և թիվ 88 դամբարան-

³¹ Хачатрян 1979, 109, 112, 160, 301, 402; Хачатрян 1975, 186–187, рис. 91.

³² Morgan de 1889, 123, fig. 98.

³³ Абрамишвили и др. 1980, 49–50, табл. XXIX.

³⁴ Մարդարյան 1967, 164, աղ. XLVI/6:

ներից³⁵, ևն): Քննարկվող տիպին վերագրելի՝ Թալիսի թիվ 57 դամբարանից գտնված օրինակը թվագրվում է մ.թ.ա. 12–11-րդ դարերով³⁶: Շքասեղների այս տիպին բնորոշ մեծաքանակ օրինակներ հայտնի են Վրաստանի՝ մ.թ.ա 14–13-րդ դդ., ինչպես նաև մ.թ.ա. 12–10-րդ դդ. հուշարձաններից³⁷:

բ) տարբերակը ներկայացված է թիվ 455 դամբարանից գտնված՝ ծավված գլխիկ ունեցող շքասեղով [աղ. 2, նկ. 3]: Գլխիկը ստացվել է ձողի վերին հատվածը մինչև թիթեղ ստանալու աստիճանը ծեծելու և խրոցի վրա կիպ ծալելու միջոցով այնպես, որ գագաթին միջանցիկ անցք է գոյացել: Խրոցը կտրվածքում գրեթե ուղղանկյուն է, դեպի ստորին ծայրը աստիճանաբար բարակում է: Դամբարանից հայտնաբերված խեցանոթների տեսականին բնորոշ է Ուշ բրոնզի երկրորդ փուլին (մ.թ.ա. 15-րդ դ. վերջից 13-րդ առաջին կես): Մեզ առայժմ հայտնի չէ քննարկված տարբերակի որևէ զուգահեռ:

6-րդ տիպին ենք դասել թիվ 444 դամբարանի՝ սրացող վերնամասով շքասեղը [աղ. 3, նկ. 3]: Խրոցը հատույթում կլոր է, վերին մասում ունի լայն բացված ձվաձիթ անցք: Անցքից վերև շքասեղի ձողի շարունակությունը կազմող՝ բթացող ծայրով վերնամասը նույնպես կտրվածքում կլոր է: Նշված զարդերը տարբեր հուշարձաններում գտնվել են բաղադրյալ՝ վերնամասին ազուցված ոսկուց, արծաթից, անտիմոնից կամ ծովախխունջից գլխիկներով: Կարծում ենք, որ քարաշամբյան այս օրինակը նույնպես ունեցել է բաղադրյալ գլխիկ: Թիվ 444 դամբարանում արձանագրված իրավիճակը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այստեղ առնվազն երեք անգամ թաղում է կատարվել: Երկաթի լայն յուրացման շրջանում կատարված թաղման հետևանքով հիմնովին խաթարվել է վաղ երկաթի դարին բնորոշ նյութերի բեկորներով վերականգնվող նախորդ թաղումը, որն էլ, իր հերթին, հիմնովին խաթարել էր սկզբնական՝ Ուշ բրոնզի վաղ փուլի թաղումը: Շքասեղի տարբեր մասերը բացվել են բազմակի անգամ խաթարված շերտի տարբեր հատվածներից, ինչը թույլ չի տալիս այն հստակ շաղկապել վերոհիշյալ փուլերի մասին վկայող նյութերին, և քննարկվող նյութի թվագրության հարցը դարձնում է խնդրահարույց:

Այս տիպի շքասեղներ հայտնի են թռեղք-վանաձորյան մշակույթի վաղ փուլերին բնորոշ նյութեր ունեցող Ներքին Նավերի թիվ 4 դամբարանից, որը Հ. Սիմոնյանը վերագրել է միջին բրոնզի դարի ամենավաղ փուլին և թվագրել մ.թ.ա. 25–23-րդ դարերով³⁸, Մոզի թիվ 2 դամբարանից՝ սնկաձև գլխիկով շքասեղի հետ³⁹: Քննարկվող շքասեղի զուգահեռն ունենք նաև մ.թ.ա. 17–16-րդ դարերով թվագրվող, կարմիրբերդյան մշակույթին վերագրելի Մեծամորի թիվ 31 դամբարանից՝ բրոնզե գլխիկով շքասեղի հետ⁴⁰: Ի տարբերություն

³⁵ Садрадзе 1993, табл. IV; Սիմոնյան 2006, Ա, 80–81, աղ. XVI; Хачатрян 1979, 36, 156; Թորոսյան և այլք 2002, 48, 58, աղ. XXX/7, XXXVIII/3:

³⁶ Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006, 38–39, 53, աղ. 62/5:

³⁷ Тушишвили 1981, 91–94, табл. XLI/15, 18, 28, XLIII/16, 28; Тушишвили и др. 1982, 23–26, табл. XXIX/7, 8; Texov 1977, 148–150, рис. 106/ 17, 18, 20–22.

³⁸ Սիմոնյան 2010, 7–17, նկ. 3–6:

³⁹ Xnkikyan 2002, 23, pl. IV/14.

⁴⁰ Khanzadian 1995, 19–20, pl. 4:2.

Քարաշամբի օրինակի՝ վերջինիս գլխիկի ծայրը սրված է, ինչպես Ցագվլիից հայտնի օրինակներինը, որոնք՝ նշված սրացող մասի վրա կրել են *անսրիննից* (*ծարիր, սուրմա*) բրգաձև գլխիկներ և վերագրվել են միջինից ուշ բրոնզ անցումային փուլին⁴¹: Ցագվլիի թիվ 91 դամբարանից էլ գտնվել է քարաշամբյանի ձևը կրկնող օրինակը, որը թվագրվում է ուշ բրոնզի վաղ փուլով⁴²: Դամբարանից հայտնաբերված առավել վաղ՝ Ուշ բրոնզին բնորոշ նյութերը և բերված համեմատականները թույլ են տալիս շքասեղի քննարկվող նմուշը թվագրել ուշ բրոնզի վաղ փուլով՝ մ.թ.ա. 15–14-րդ դարերով:

Վերը դիտարկեցինք քարաշամբյան շքասեղների՝ միջին և ուշ բրոնզի դարաշրջանների տարբեր փուլերին բնորոշ ձևերը: Հաջորդիվ ներկայացվելիք վերջին երկու տիպերը համալրում են շքասեղների՝ երկաթի դարում տարածում գտած օրինակների շարքերը:

7-րդ տիպ: Մ.թ.ա. 12–11-րդ դարերով թվագրվող թիվ 182 դամբարանից գտնված քառակող գլխիկ ունեցող շքասեղը դասել ենք այս տիպին [աղ.3, նկ.4]: Այն ունի ուղղանկյուն՝ չորս կողերը հորիզոնական կարճ գծիկներով ոճավորված վերնամաս և կտրվածքում կլոր հաստ խրոց: Գլխիկից ձողի անցման հատվածում շքասեղն ունի կլոր անցք: Քառակող վերնամասի և խրոցի չափերի հարաբերակցությունը գրեթե հավասար է:

Այս տիպի զուգահեռները հայտնի են դը Մորգանի պեղած Մուսիերիի ամենավաղ դամբարանները⁴³, Սաֆար Խարաբայի մ.թ.ա. 12–9-րդ դարերին բնորոշ նյութերով հայտնի թիվ 20 և 34, Դմանիսիի դամբարանադաշտի՝ Ուշ բրոնզ–Վաղ երկաթի թիվ 4 դամբարաններից⁴⁴, ևն: Բերված զուգահեռները ցույց են տալիս, որ այս տիպը, ուշ բրոնզի վերջին շրջանում հայտնվելով, առավել լայն տարածում է ստանում վաղ երկաթի դարում և առավել հայտնի է Վրաստանի հուշարձաններից:

8-րդ տիպին ենք դասում կենդանակերպ երկճյուղ գլխիկով շքասեղները: Գտնվել են թիվ 644 և 674 դամբարաններից, հայտնի են երկու՝ կենդանագլուխ և թռչնագլուխ տարբերակներով [աղ.3, նկ.1, 2]: Երկու օրինակներում էլ կենդանիների/թռչունների՝ հակադիր կողմեր ուղղված գլուխները ճյուղավորվում են կտրվածքում ձվաձև հիմքից:

ա) տարբերակում [աղ.3, նկ.1] կենդանիների գլուխներն արտահայտված են լավ ուրվագծված ականջներով և սրացող դնչով: Երախն ընդգծված է փոքրիկ ակոսի միջոցով: Դրանք ճյուղավորվում են եռանկյունաձև հիմքից, որն էլ կենտրոնում կրում է հիմքի ձևը կրկնող անցք: Հիմքի տակ՝ ձողի վերնամասում, շքասեղը գոտեզարդված է 4 ակոսներով: Շքասեղի սրացող ծայրով խրոցը կտրվածքում կլոր է:

⁴¹ Рамишвили 1981, 55, табл. XXIX/205.

⁴² Рамишвили 1982, 35, табл. XXI.

⁴³ Morgan de 1889, 118, fig. 90.

⁴⁴ Куптин 1941, 65, 70, таб. XXXVIII, рис. 80-2; Кахиани и др. 1985, 30, табл. XXXIV.

բ) տարբերակին վերաբերող օրինակում գույգ թռչունների գլուխները ներկայացված են կլոր, ռելիեֆ, լավ արտահայտված աչքերով, տափակ, լայն, փոքր-ինչ բացված կտուցներով, կարճ պարանոցներով [աղ.3, նկ.2]: Գլուխները ճյուղավորվում են սեղանաձև հիմքից, որի կենտրոնում կա ձվաձև անցք: Շքասեղի խրոցը վերին հատվածում սեղանաձև հիմքի տակ, ոճավորված է տակառաձև մակերևույթով գնդիկազարդերով: Դամբարաններից հայտնաբերած գույքի տեսականին զուգորդվում է Հ. Մարտիրոսյանի առանձնացրած վաղ ուրարտական համալիրների նյութերի հետ, ինչը թույլ է տալիս այս շքասեղները թվագրել ոչ վաղ, քան մ.թ.ա. 8-րդ դարով:

Երկճյուղ կենդանակերպ գլխիկով շքասեղների զուգահեռները հայտնի են Աստղի բլուրից (Եղնիկներ, մ.թ.ա. 7–6-րդ դդ.)⁴⁵, Ծովակ (հնում՝ Զաղալու) գյուղի տարածքում Ե.Լալայանի պեղած դամբարանից⁴⁶, Տախտիձիրիի թիվ 5 դամբարանից⁴⁷, որտեղի օրինակը ոճավորումով Քարաշամբի թռչնագլուխ շքասեղի գրեթե կրկնօրինակն է, բայց՝ դրա խոյազուլիս տարբերակը, Մերժեն Յուրտի թիվ 35 դամբարանից (երկու օրինակ, ձիերի գլուխներ նույն կաղապարից, 9-րդ դ. վերջ – 8-րդ դ.) և այլ հուշարձաններից: Ընդհանուր առմամբ, մինչև 20-րդ դարի 80-ականները մասնագիտական գրականության մեջ առկա տվյալներով երկճյուղ շքասեղներ՝ զարդարված ձիերի, խոյերի, եղնիկների գլուխներով, մեծ քանակությամբ գտնվել էին Հյուսիսային Կովկասի հուշարձաններից, և շատ քչերը՝ Հայաստանից ու Վրաստանից, ինչը որոշ ուսումնասիրողների հիմք է տվել այս տիպը վերագրելու կոբանյան մշակույթին՝ թվագրելով այն մ.թ.ա. 10–5-րդ դարերով⁴⁸:

Եզրափակում

Մասնագիտական գրականության մեջ շքասեղների դասակարգմանը միտված ուսումնասիրությունները կարևորվում են մի շարք առումներով:

Քանի որ շքասեղները դիտարկվում են որպես՝ ա) գլխազարդ և բ) հագուկապի պիտույք՝ հագուստի մաս, հետևաբար դամբարաններում շքասեղների տեղադրության և համատեքստի փաստագրումները հաճախ թույլ են տալիս վերակազմել թաղված հանգուցյալի գլխի հարդարանքն ու հագուստը: Մրանք էլ, իրենց հերթին, ազգաբանական և մշակութաբանական առանձնահատկությունների փաստագրման կարևոր բաղադրատարր են: Ավելին, թաղումն ուղեկցող գույքի տեսականու այլ նմուշների հետ միասին՝ այս զարդատեսակը (թաղման ծեսի համատեքստում) ցուցիչ է տվյալ հանրույթի սոցիալական և սեռատարիքային տարբերակվածության ու կառուցվածքի վերակազմության համար:

Այս առնչությամբ ուշազրավ է Քարաշամբի թիվ 182 դամբարանում *in situ* բացված պատկերը: Թաղման խցում ամփոփված՝ հասուն տարիքի տղա-

⁴⁵ Есаян 1968, 90, табл. IV/10; Есаян 1976, 152–153, табл. 140, рис. 10.

⁴⁶ Լալայան 1931, 183, նկ. 159:

⁴⁷ Gogibiridze 2008, 169, pl. I/5.

⁴⁸ Козенкова 1972, 12–15, рис. 1/6, 7.

մարդն, ըստ ամենայնի, զինվորական վերնախավի ներկայացուցիչ է. ուղեկցող գույքի կազմում առկա են նաև դաշույն, նիզակ: Շքաստեղն արձանագրվել է կմախքի գանգի մոտ, որին կիպ գտնվել է նաև մի զրահակոճակ: *In situ* պատկերից երևում է, որ այս երկուսն օգտագործվել են միմյանց համադրությամբ:

Դասդասված և տիպաբանական միավորների զուգահեռներով ներկայացված շքաստեղները խիստ զգայուն ցուցիչ են որոշակի հնագիտական մշակույթների տեղային-ժամանակագրական, տեղային-տարածական դրսևորումների: Հատկանշական են թռեղք-վանաձորյան մշակույթի գույքի կազմում առաջին անգամ արձանագրված շքաստեղների նմուշները, որոնք լրացնում են դրանց մշակութա-ժամանակագրական պատկանելության մասին մինչ օրս ունեցած մեր պատկերացումները:

Որպես դեկորատիվ-կիրառական արվեստի հետաքրքրական նմուշներ՝ խնդրո առարկա զարդատեսակը տվյալ հանրույթի գեղարվեստական ընկալումների, շրջակա աշխարհի գեղարվեստական արտացոլման ուսումնասիրության կարևորագույն աղբյուր է: Ուշագրավ նմուշներ են նաև երկնյուղ կենդանակերպ գլխիկով շքաստեղները: Այս տիպին առավել մոտ օրինակները հայտնի են Հյուսիսային Կովկասից (Հայաստանի տարածքում ունենք հատուկ նմուշներ): Այդուհանդերձ, քարաշամբյան օրինակները ոճական հատկանիշներով, ներկայացված կենդանատեսակներով ակնհայտորեն տարբերվում են նշվածներից և, ամենայն հավանականությամբ, պետք է վերագրվեն լճաշեն-մեծամորյան մշակույթին:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

դամբ. դամբարան

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ 2006

Ավետիսյան Հ. Գ., Ավետիսյան Պ. Ս., Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI–VI դարերում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2006:

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ 2014

Ավետիսյան Պ. Ս., Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV–IX դարերում (սոցիալ- մշակութային ձևավոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների) Է.00.03 «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պ.գ.դ. աստիճանի հայցման գիտական զեկուցում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, 2014:

ԱՐԵՇՅԱՆ և այլք 1979

Արեշյան Գ. Ե., Սիմոնյան Հ. Ե., Սարգսյան Գ. Գ., Քոչարյան Գ. Գ., Օհանյան Հ. Ա., Հայագիտական կենտրոնի 1977–78 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները // Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1979, № 2 (38), 205–224:

ԴԵԻԵՋՅԱՆ 2006

Դևեյան Ս. Հ., Լոռի բերդ II (միջին բրոնզ), Երևան, «Գիտություն», 2006:

ԼԱԼԱՅԱՆ 1931

Լալայան Ե. Ա., Դամբանների պեղումները խորհրդային Հայաստանում, Յերևան, Պետհրատ, 1931:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ 2014

Պետրոսյան Լ. Ա., Պեղումներ Քարաշամբում (2010 թ.) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2014, № 2, 279–293:

ՍԱՐԴԱՐՅԱՆ 1967

Սարգսյան Ս. Հ., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1967:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ 2006

Միմոնյան Հ. Ե., Վերին Նավեր, Գիրք Ա (1976–1990 թթ. պեղումների արդյունքները), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2006:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ 2010

Միմոնյան Հ. Ե., Ներքին Նավերի № 4 Դամբարանը // Հուշարձան, Տարեգիրք Զ, Երևան, 2010, 7–20:

ՄԻՄՈՆՅԱՆ 2013

Միմոնյան Հ. Ե., Հայաստանը վաղ բրոնզի դարում (Ք. ա. 3500–2400 թթ.) // Հայաստանի հնագիտական ժառանգությունը (խմբ. Հ. Ե. Միմոնյան). Պատմաաշակութային ժառանգության մատենաշար, հ. Է, Երևան, «Հուշարձան», 2013, 28–31:

ԱԲՐԱՄԻՇՎԻԼԻ, ՐԱՄԻՇՎԻԼԻ 1976

Աբրամիշվիլի Ր. Մ., Րամիշվիլի Ա. Դ., Թրельский Могильник и Поселения // Полевые археологические исследования в 1974 году, Тбилиси, «Мецниереба», 1976, 27–32.

ԱԲՐԱՄԻՇՎԻԼԻ 1978

Աբրամիշվիլի Ր. Մ., Основные итоги археологической экспедиции Большого Тбилиси, 1, «Мецниереба», 1978.

ԱԲՐԱՄԻՇՎԻԼԻ և ըր. 1980

Աբրամիշվիլի Ր. Մ., Ափրեսով Լ., Գլոնտի Լ. Ի., Զագնուրի Ա., Կախիանի Կ. Կ., Նեբիերիձե Լ. Դ., Օկրոփիրիձե Ն., Կատիշվիլի Կ. Ե., Դձախիշվիլի Ա. Ի., Археологические раскопки в Тбилиси // Полевые археологические исследования в 1977 году, Тбилиси, «Мецниереба», 1980, 39–54.

ԳԱՄԲԱՇԻԴՅԵ, ԿՎԻՋԻՆԱԴՅԵ 1981

Գամբաշիձե Օ. Տ., Կվիձինաձե Կ. Դ., Работы Месхет-Джавахетской экспедиции // Полевые археологические исследования в 1978 году, Тбилиси, «Мецниереба», 1981, 57–64.

ԵՏԱՅՈՒՆ 1968

Եսայն Տ. Ա., Астхилурский могильник // Вестник общественных наук, 1968, № 6, 82–97.

ԵՏԱՅՈՒՆ 1976

Եսայն Տ. Ա., Древняя культура племён Северо-восточной Армении (III–I тыс. до н. э.) Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1976.

ՋՐՋԻԿԱՇՎԻԼԻ, ԳՕԳԱԴՅԵ 1974

Ջորձիկաշվիլի Լ. Գ., Գոգաձե Զ. Մ., Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы // Каталог триалетских материалов 2, Тбилиси, «Мецниереба», 1974.

ԿԱԽԻԱՆԻ և ըր. 1985

Կախիանի Կ. Կ., Իրեմաշվիլի Ս. Ա., Իորձանիշվիլի Ջ. Վ., Զկվիտանիձե Զ. Ր., Археологическая экспедиция Машаверского ущелья // Полевые археологические исследования в 1982 году, Тбилиси, «Мецниереба», 1985, 29–31.

ԿՕՅԵՆԿՕՎԱ 1972

Կոզենկովա Վ. Ի., Об одном типе кобанских булавок // Краткие сообщения Института археологии, вып. 132, Москва, «Наука», 1972, 12–15.

КУФТИН 1941

Куфтин Б. А., Археологические раскопки в Триалети, 1 // Опыт периодизации памятников, Тбилиси, Изд. АН Груз. ССР, 1941.

КУФТИН 1949

Куфтин Б. А., Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, Изд. АН Груз. ССР, 1949.

КУШНАРЕВА, ЧУБИНИШВИЛИ 1970

Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. Н., Древние Культуры Южного Кавказа (V–III тыс. до н.э.), Ленинград, «Наука», 1970.

МАРТИРОСЯН 1964

Мартirosян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1964.

РАМИШВИЛИ 1981

Рамишвили А. Г., Археологические раскопки в с. Цагвли // Полевые археологические исследования в 1978 году, Тбилиси, «Мецниереба», 1981, 52–56.

РАМИШВИЛИ 1982

Рамишвили А. Г., Археологические Работы в с. Цагвли // Полевые археологические исследования в 1979 году, Тбилиси, «Мецниереба», 1982, 34–37.

САДРАДЗЕ 1993

Садрадзе В. Г., Археологические памятники «Мцхета Великой» эпохи средней бронзы (вопросы хронологии и периодизации памятников Шида-Картли), Тбилиси, «Мецниереба», 1993.

СИМОНЯН 1990

Симонян А. Е., Новая трактовка социокультурной общности эпохи средней бронзы Армении // Историко-филологический журнал, Ереван, 1990, №1 (128), 188–208.

ТЕХОВ 1971

Техов Б. В., Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тбилиси, «Мецниереба», 1971.

ТЕХОВ 1977

Техов Б. В., Центральный Кавказ в XVI–X вв. до н.э., Москва, «Наука», 1977.

ТЕХОВ 1980

Техов Б. В., Тлийский могильник (комплексы XVI–X вв. до н.э.), Тбилиси, «Мецниереба», 1980.

ТУШИШВИЛИ 1981

Тушишвили Н. Н., Результаты археологической экспедиции Алгетского ущелья // Полевые археологические исследования в 1978 году, Тбилиси, «Мецниереба», 1981, 89–101.

ТУШИШВИЛИ, АМИРАНАШВИЛИ 1982

Тушишвили Н. Н., Амиранашвили Дж. Ш., Итоги работ Алгетской археологической экспедиции // Полевые археологические исследования в 1980 году, Тбилиси, «Мецниереба», 1982, 23–29.

ХАЧАТРЯН 1975

Хачатрян Т. С., Древняя Культура Ширака III–I тыс. до н.э., Ереван, Изд. ЕГУ, 1975.

ХАЧАТРЯН 1979

Хачатрян Т. С., Арктический некрополь, Каталог, Ереван, Изд. ЕГУ, 1979.

BADALYAN, AVETISYAN 2007

Badalyan R. S., Avetisyan P. S., Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, I, Mt. Aragats and its Surrounding Regions // BAR International Series, №1697, 2007.

BAHŞALIEV 1997

Bah_aliev V., The Archaeology of Nakhichevan, Istanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997.

GEVORGYAN 2017

Gevorgyan A. Ts., Non-ferrous metal of the Horom necropolis // Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2017, vol.10. 1–2, 145–160.

GOGIBIRIDZE 2008

Gogibiridze N., For Dating of Some Types of Pins and Ear-cleaners // Iberia-colchis, 2008, 4, Tbilisi, 5–13.

KHANZADIAN 1995

Khazadian E. V., Metsamor 2, La necropole, vol.1 : Les tombes du Bronze moyen et recent, Paris, «Neuchâtel» : Recherches et publications, 1995.

MORGAN DE 1889

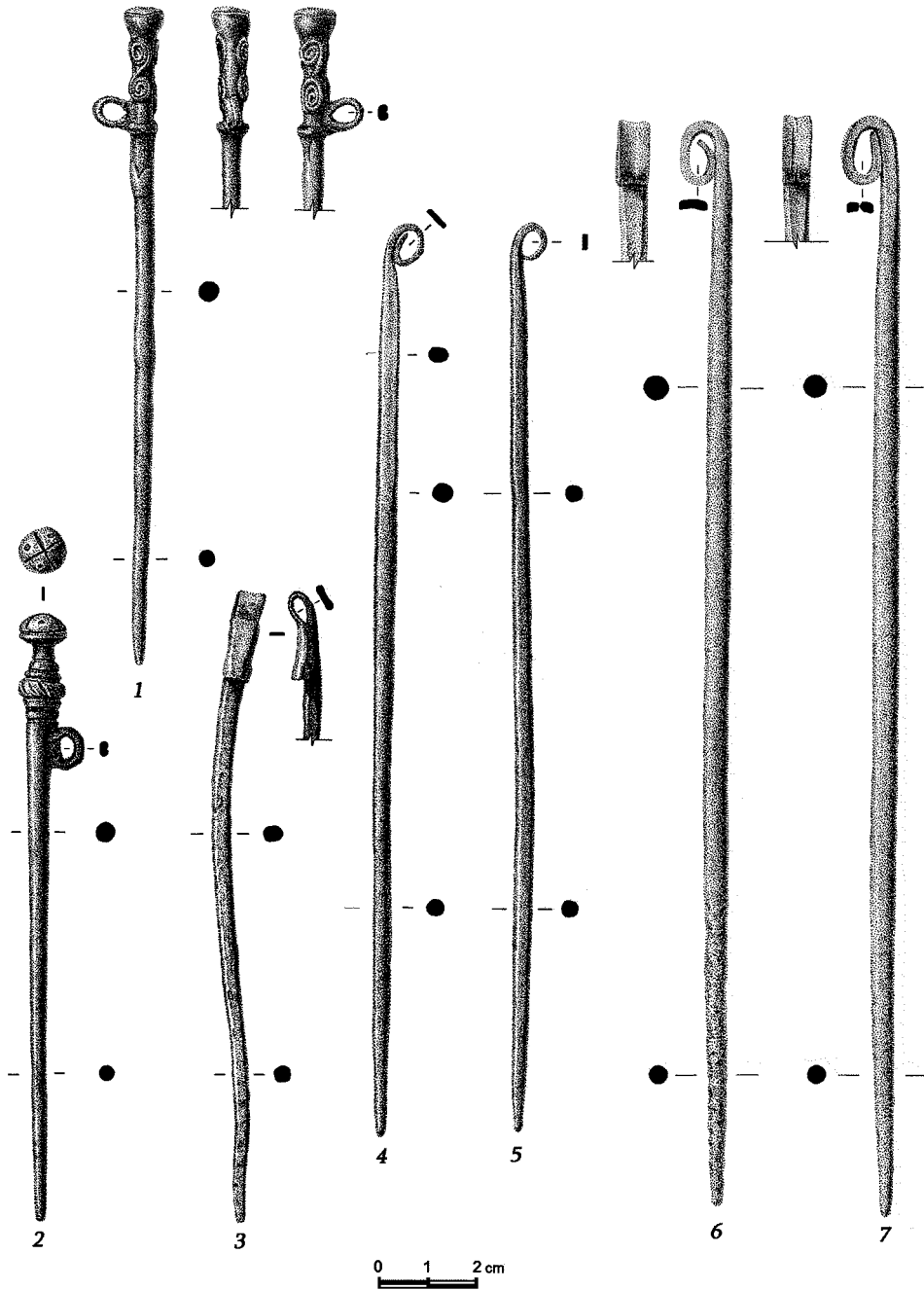
de Morgan J. J. M., Mission Scientifique au Caucase // Etudes archéologiques et historiques, Tome 1, Paris, 1889.

XNKIKYAN 2002

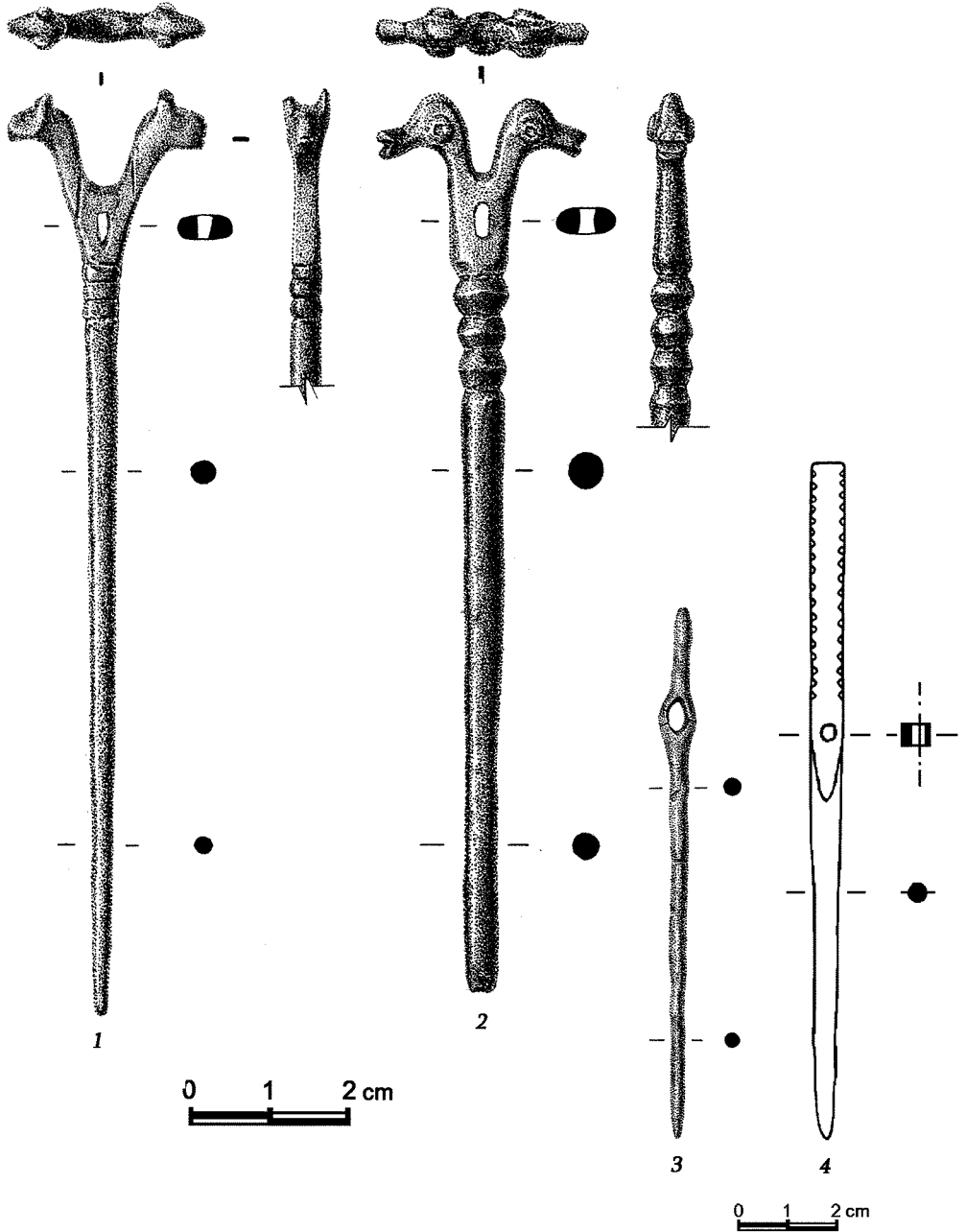
Xnkikyan O. S., Syunik During the Bronze and Iron Ages, Mayreni Publishing, 2002.



Աղյուսակ 1



Աղյուսակ 2



Աղյուսակ 3

ԱՄՓՈՓԱԳՐԵՐ

Տ. Է. Հարությունյան

*Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ*Քարաշամբի հնավայրի նորահայտ շքասեղների
ժամանակագրությունը և տիպաբանությունը*Հիմնաբաներ՝* Քարաշամբ, շքասեղ, գարդ, հագուստ, բրոնզի դար, վաղ երկաթի դար, դեկորատիվ-կիրառական արվեստ:

Քարաշամբի՝ 2009–2016 թթ. պեղված դամբարաններից հայտնաբերված շքասեղների ձևակազմ հատկանիշների համադրությունը հիմք ընդունելով՝ առանձնացրել ենք շքասեղների 8 մորֆոտիպեր, որոնք, իրենց հերթին, հանդես են գալիս տարբերակներ կազմող օրինակներով: Հոդվածում հանգամանորեն քննարկել ենք յուրաքանչյուր օրինակի թվագրության հիմնավորման, մշակութային պատկանելության և առանձնացված տարբերակների ու տիպերի տարածքային ընդգրկմանն առնչվող հարցերը:

T. E. Harutyunyan

*Institute of Archaeology and Ethnography*Chronology and Typology of the Newly Discovered Pins
of the Karashamb Site**Keywords:** Karashamb, pin, decoration, clothes, Bronze Age, Early Iron Age, decorative and applied arts.

Taking into account the morphological characteristics of the pins found during the excavations of burial chambers in Karashamb between 2009–2016, we have classified those into 8 types which are further subcategorized into representative variants. We have laid out a detailed discussion of the issues associated with the criteria underlying the dating of each sample, as well as problems with defining the cultural and geographical identity of these samples. Summarizing our observations aimed at proposing a typological classification of the items in discussion, we can note the following: according to the current literature, the importance of the research on classification of pins is determined by several factors. First of all, pins can be considered as: a) hair accessories or b) clothing accessories. This being said, the pins found in burial chambers often allow us to determine and reconstruct the hairstyle and the clothes of the buried person which are important for defining ethno-cultural characteristics in general. Moreover, alongside the other accompanying items found in burial chambers, this decoration (in the context of burial rites) is suggestive of social differences and of the sex and age ratio in the given community. The burial tomb №182 in Karashamb is of particular interest in this respect. Apparently, the adult male buried in this tomb represents the high military class: a dagger and a lace were found among other items in this tomb. A pin was found near the skull. An armor button was located right next to the pin. The in situ image shows that the two items were used together. The typological comparative framework allows the pins in discussion to be regarded as chronological and geographical indicators of the given archaeological culture. Of particular interest in this context are the pins discovered in the Trialeti-Vanadzor culture which allow us to have a more accurate understanding of the temporal and cultural pertinence of these items. As samples of Applied Arts, these decorations are of paramount importance for studies of the artistic perception and depiction of the world by the members of the given society. The pins with bifurcated animal

heads are also of major interest. These samples are mostly found in Northern Caucasus (they are rare in the territory of Armenia). It should be mentioned that the samples discovered in the Karashamb site are significantly different in style and in the types of depicted animals. They should most probably be attributed to the Lchashen-Metsamor culture.

Т. Э. Арутюнян

Институт археологии и этнографии

Хронология и типология новонайденных карашамбских булавок

Ключевые слова: Карашамб, булавки, украшения, одежда, эпоха бронзы, эпоха раннего железа, декоративно-прикладное искусство.

Исходя из морфологических особенностей булавок, обнаруженных во время раскопок погребальных камер в Карашамбе в 2009–2016 гг., их можно классифицировать на 8 типов, которые в свою очередь подразделяются на отдельные варианты. В статье подробно рассмотрены вопросы, связанные с критериями, лежащими в основе датировки каждого образца, а также с определением их культурной и географической идентичности. Резюмируя наши наблюдения, направленные на предложение типологической классификации обсуждаемых предметов, можно отметить следующее: важность исследования по классификации булавок в текущей литературе определяется несколькими факторами. Прежде всего, булавки рассматриваются как: а. украшения для волос и б. как деталь одежды, ее часть. При этом булавки, найденные в погребальных камерах, часто позволяют определить и восстановить в какой-то степени головной убор/прическу и одежду погребенного человека, которые важны для определения этнокультурных характеристик в целом. Помимо этого, наряду с другими сопровождающими предметами, найденными в погребальных камерах, это украшение (в контексте погребального обряда) выступает в качестве индикатора для восстановления структуры социальных и половозрастных различий данного общества. В свете сказанного весьма интересна представшая *in situ* картина погребения № 182 Карашамба. Погребенный взрослый мужчина – представитель высшего военного сословия: среди сопутствующего инвентаря имеется также кинжал и копье. Булавка находилась возле черепа, а рядом с булавкой была выявлена броневая пуговица. Из открывшейся картины *in situ* видно, что эти два предмета были использованы в сочетании друг с другом. Сравнительная типология позволяет рассматривать булавки в качестве хронологических и географических показателей данной археологической культуры. В этой связи следует отметить, что образцы, впервые обнаруженные в триалетско-ванадзорской культурной среде, дополняют наше представление о культурно-хронологической принадлежности этих образцов. Особый интерес представляют и булавки с наверхиями в виде парных головок животных/птиц. Эти образцы в основном встречаются на Северном Кавказе (они редко встречаются на территории Армении). Следует отметить, что образцы, найденные в Карашамбе, значительно отличаются по стилю и типам изображенных животных. Скорее всего их следует отнести к Лчашен-Мецаморской культуре.

CONTENTS

PREHISTORICAL SOCIETIES

- A. A. Bobokhyan**
Vishap Stelae according to Archival Materials of Atrpet 8
- M. S. Shakhmuradyan**
Structure and Forms of ‘Desert Kites’ 21
- A. K. Juharyan**
Principles of Using Obsidian on the Territory of the Republic of Armenia
in the Bronze Age according to the Data of pXRF Analysis 36
- T. E. Harutyunyan**
Chronology and Typology of the Newly Discovered Pins of the Karashamb Site 47
- B. V. Vardanyan**
Issues of Sociodemographic Differentiation for the Late Bronze Age in the Territory
of Kura-Arax Mesopotamia according to the Lchashen Cemetery (16–13th cc. BC) 77
- Roman Hovsepyan**
Plant Remains From Classical Period Jar-Burials
in the Mastara–3 Archaeological Site (Republic of Armenia) 79

MIDDLE AGES

- T. S. Dalalyan**
Some Notes on Conceptual Thoughts Pertaining
to the Musical Instruments in the 13th Century 92
- D. H. Mirijanyan, S. H. Aghayan**
Some Observations about the Gntouni Princely House’s Domains
according to the Gravestone Inscriptions and Historiographic Sources 106
- A. L. Grigoryan**
Sotk section of the Dvin-Partav Trade Route 117
- Astghik Babajanyan, Kathryn Franklin**
Medieval cultural landscape in Vayots Dzor in the context of the Silk Road 125
- A. A. Martirosyan**
On the Economic Component of Household Stone Production Objects
Found from the Dashtadem Fortress 137
- E. E. Vasileva**
Archaeological Study of Churchyards and Monastic Necropolises in Russia Today 148

TRADITIONAL RITUAL AND FOLKLORE

- N. Kh. Vardanyan**
Composition and Functionality of Wedding Joke Song
“Mother of Groom, Come out” in Ceremony 160
- N. H. Khatchadourian**
Interaction and Interpenetration of Different Music Folklore Genres
in Armenian Folk Lullabies 173

SOVIET AND POST-SOVIET PERIODS'
SOCIAL ANTHROPOLOGY AND CULTURAL STUDIES

<i>A. G. Mikayelyan</i> Ethnography of Prison Based on Parajanov's Works	186
<i>H. M. Muradyan</i> «Houses of culture» in Soviet and Post-Soviet Times: Semantic and Functional Transformations and Heredity	194
<i>A. N. Nalbandyan</i> Turkish Cultural Policy in Georgia	204
DIASPORA ISSUES	
<i>A. G. Andrikyan</i> The Current State of K. Pols Patriarchy	215
Information about authors	224

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРВОБЫТНЫЕ ОБЩЕСТВА

<i>А. А. Бобохян</i> Вишапоидные стелы согласно архивным материалам Атрпета	8
<i>М. С. Шахмурадян</i> Структура и формы «пустынных змей»	21
<i>А. К. Джугарян</i> Принципы утилизации обсидиана в эпоху бронзы по данным рXRF анализа образцов с территории РА	36
<i>Т. Э. Арутюнян</i> Хронология и типология новонайденных карашамбских булавок	47
<i>Б. В. Варданян</i> Вопросы палеодемографических исследований в эпоху поздней бронзы Куро-араксского междуречья по материалам лчашенского могильника (16–13 вв. до н. э.)	65
<i>Р. А. Овсепян</i> Растительные остатки из карасных захоронений античного периода археологического памятника Мастара–3 (Республика Армения)	79

СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

<i>Т. С. Далалян</i> Некоторые замечания к мировозренческому восприятию музыкальных инструментов в 13-ом веке	92
<i>Д. Гр. Мириджанян, С. А. Агаян</i> Некоторые замечания о владениях княжеского рода Гнтуни согласно надгробным надписям и историографическим источникам	106
<i>А. Л. Григорян</i> Соткский участок торгового пути Двин-Партав	117

Աստիկ Բաբաճյան, Կэтрин Франклин

Средневековый культурный ландшафт в Вайоц Дзоре
в контексте Шелкового пути

125

А. А. Мартиросян

Об экономическом компоненте бытовых каменных производственных
предметов найденных из раскопок крепости Даштадем

137

Е. Е. Васильева

Археологическое изучение городских и монастырских некрополей
в России сегодня

148

ТРАДИЦИОННЫЙ РИТУАЛ И ФОЛЬКЛОР

Н. Х. Варданян

Композиция и функциональность в ритуале шутильной свадебной песни
«Мать жениха, выходи»

160

Н. А. Хачатурян

Взаимодействие и интерпенетрация разных музыкальных
фольклорных жанров в армянских народных колыбельных

173

СОЦИАЛЬНАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ СОВЕТСКОГО И ПОСТСОВЕТСКОГО ПЕРИОДОВ

А. Г. Микаелян

Тюремная этнография согласно произведениям Параджанова

186

А. М. Мурадян

«Дома культуры» в советский и постсоветский период:
семантические и функциональные преобразования и наследие

194

А. Н. Налбандян

Культурная политика Турции в Грузии

204

ДИАСПОРАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

А. Г. Андрикан

Современный статус Константинопольского патриархата

215

Сведения об авторах

224